

ҚИЁСИЙ ТАСАВВУФШУНОСЛИК: ТАСАВВУФ ВА БУДДАВИЙЛИК ДИНИ

Холмўминов Жаъфар Муҳаммадиевич,

Тошкент давлат шарқшунослик университети

“Манбашунослик ва тасаввуф герменевтикаси” кафедраси доценти,

фалсафа фанлари доктори (DSc)

jafarmuhammad@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ўрта асрларнинг бошидан Ислом оламида ва ҳатто, ундан ташқарида ривожланиб, буюк бир цивилизация ҳодиса сифати танилган ва ўзидан бебаҳо диний, фалсафий ва адабий мерос қолдирган ТАСАВВУФ таълимотининг вужудга келиши ва шаклланиши жараёнида манба сифатида хизмат қилган ёки иштирок этган, таъсир кўрсатган ёки таъсирланган диний ва фалсафий таълимотлар хусусидаги илмий баҳс-мунозаралар ҳалигача давом этиб келмоқда. Шарқ ва Ғарб тадқиқотчиларининг бу борадаги қарашлари турлича. Баъзи бир Европа шарқшунос олимлари Тасаввуф таълимотининг асл илдизларини Ғарб цивилизацияси – Қадимги Юнон фалсафаси ва Насронийлик динидан излашга интилса, баъзи бир тадқиқотчилар унинг илдизларини Қадимги Шарқ цивилизацияси – Қадимги Ҳинд фалсафаси – Веда динлари ва Буддавийлик, Қадимги Эрон динлари – Маздояснолик, Зардуштийлик ва Монавийликдан излашга ҳаракат қилишади. Дунёнинг аксарият исломшунос ва шарқшунос оламлари Тасаввуфнинг асл манбаси Ислом дини эканлиги хусусида фикр юритишади.

Ушбу мақолада Тасаввуф таълимоти ва Буддавийлик дини ўртасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатлар компаративистик тасаввуфшунослик методологияси асосида қиёсий тарзда таҳлил ва тадқиқ этилади.

Калит сўзлар: *Ислом дини, Тасаввуф, таълимот, Тасаввуф таълимоти, Буддавийлик дини, қиёсий тасаввуфшунослик, шарқшунос, тасаввуфшунос, Будда, Нирвана, муроқаб, фано, бақо, ўхшаш жиҳатлар, фарли жиҳатлар.*

ABSTRACT

Scientific debate and controversy about the doctrine that served as a source or participated in the process of the emergence and formation of the doctrine of Sufism, which developed throughout the Islamic world and even beyond its borders for almost 1300 years and is known as a great civilizational phenomenon that has left

humanity with an invaluable religious, philosophical and the literary legacy is still ongoing. Orientalists and Islamic scholars of the world look at this issue differently.

While some European orientalists seek to trace the origins of Sufism to Western civilization – Ancient Greek philosophy and Christianity, some researchers trace its roots to the ancient Eastern civilization – Ancient Indian philosophy – Vedic religions and Buddhism, Ancient Iranian religions – Mazdaism, Zoroastrianism and Manakhetiism. Another group of Orientalists and European Orientalists argue that Islam was the original source of Sufism.

In this article, the similarities and differences between Sufism and Buddhism are analyzed and explored in a comparative way based on the methodology of comparative mysticism.

Key words: *Islam, Sufism, teaching, Buddhism, comparativ Sufism, orientalist, Buddha, Nirvana, murokaba, fana, baka, similar aspects, different aspects.*

АННОТАЦИЯ

Научные споры о учения, которая служила источником или участвовала на процесс возникновения и формирования доктрины Суфизма, которая развивалась во всем исламском мире и даже за его пределами и известна как великое цивилизационное явление, оставившее человечеству бесценное религиозное, философское и литературное наследие, все еще продолжают. Востоковеды и исламоведы мира по-разному смотрят на этот вопрос.

В то время как некоторые европейские востоковеды стремятся проследить истоки суфизма до западной цивилизации – Древнегреческой философии и Христианства, некоторые исследователи прослеживают его корни до древней восточной цивилизации – Древнеиндийской философии – Ведических религий и Буддизма, Древнеиранских религии – Маздаизм, Зороастризм и Манахетизма. Другая группа восточных и западных востоковедов и сламоведов утверждают, что изначальным источником Тасаввуфа является Исламская религия.

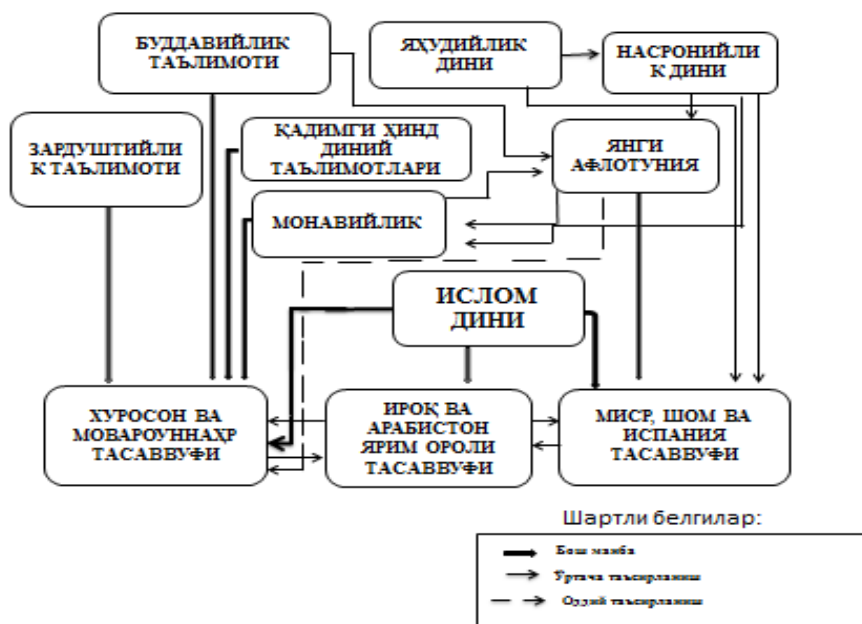
В данной статье сходства и различия между суфизмом и буддизмом анализируются и исследуются сравнительным путем на основе методологии сравнительного мистицизма.

Ключевые слова: *ислам, суфизм, учение, суфизм, буддизм, сравнительный мистицизм, востоковед, мистик, Будда, нирвана, муракба, фано, бака, сходные аспекты, разные аспекты.*

Асосий баҳс:

Тасаввуф таълимоти шакллантирган манбалар атрофидаги баҳс-мунозараларни XX-асрнинг биринчи яримида европалик шарқшунослар бошлаб берган эдилар. Жумладан, венгер шарқшунос олими И. Гольдциер Ислом Тасаввуфига Насронийлик динидаги монахлик, Буддавийлик, Монийлик ва Зардуштийлик динлари таъсир кўрсатган, деган фикрни ўртага ташлайди.¹

Эронлик таниқли шарқшунос олим Саид Нафисийнинг Тасаввуф манбалари хусусидаги қарашлари бошқа олимларникидан бутунлай фарқ қилади. Унинг фарқли жиҳати шундаки, Саид Нафисий Тасаввуфни нафақат учта жуғрофий минтақага ажратади, балки уларнинг ҳар бири учун алоҳида сарчашма ёки манбалар ҳам излайди. Саид Нафисийнинг шартли равишда “Тасаввуф манбаларининг жуғрофий назарияси” деб аташ мумкин бўлган бу борадаги назариясини қуйидагича тасвирлаш мумкин:

Тасаввуф ва Буддавийлик таълимоти ўртасидаги умумий ва жузъий ўхшашликлар бу икки мактабнинг ҳам сайру сулук ва ҳам фалсафий қарашларида яққол кўзга ташланади. Буддавийлик ва Қадимги Ҳинд динларининг Тасаввуфга кўрсатган таъсири масаласи олмон шарқшунос олимлари Ҳортен ва Ҳортманни ҳам ўзига жалб этган эди. Хусусан, Макс Ҳортен Тасаввуфнинг йирик намояндалари – Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож ва Жунайд Бағдодий ақидаларида Қадимги Ҳинд фалсафаси ва Браҳманлик динининг таъсири борлигини таъкидлайди. Аммо тасавуфшунослик

¹ Гольдциер И. Лекции об исламе. – Брокгауз-Ефрон, 1912.

тарихида бу фикр янги эмас эди. Чунки бу таъсирланишни биринчи марта Абу Райхон Беруний Мансур Ҳалложнинг Ҳиндистонга қилган сафарлари натижаси, дея изоҳланган эди.²

Эронлик тасаввуфшунос олим Манучеҳр Муртазойнинг фикрича, Буддавийлик таълимотининг баъзи бир унсурлари Ислом Тасаввуфига икки йўл билан кириб келган:

-Ислом динидан олдин фаолият кўрсатган Моний таълимоти орқали;

-Ислом динидан сўнг исломий ирфоннинг ифротий асосчилари, масалан, Мансур Ҳалложнинг Ҳиндистонга қилган сафарлари орқали.³

Манучеҳр Муртазойининг биринчи тахмини ҳақиқатга яқинроқ. Чунки Будда (“огоҳ”, “хабардор”) фалсафаси аввал Моний таълимотига таъсир этиб, у билан омикталашиб, маҳаллий характер касб этган ҳолда Тасаввуфда қандайдир из қолдирган бўлса ажаб эмас. Бу ҳақда Абу Райхон Беруний ўзининг “Мо лил-Ҳинд” асарида “Монийни Эрондан бадарға қилишди, у Ҳиндга бориб, таносухни ўрганди ва уни ўз динига киритди”,⁴ деб маълумот беради. Бундан чиқадики, Моний таълимотида нафақат Насронийлик унсурлари, балки Қадимги Ҳинд динларининг таъсири ҳам кучли бўлган экан. Абдулҳусайн Зарринқўб эса Мансур Ҳалложнинг Ҳиндистонга қилган сафарларини ва унинг Қадимги Ҳинд таълимотларидан таъсирланишини баъзи бир тадқиқотчилар ўйлаганчалик жиддий масала деб ҳисобламайди.

Тасаввуф сайру сулукида етти даража мавжудлиги Санойининг “Сайр ул-ибод ала ал-маъод” номли асарида осмоннинг етти қаватини руҳоний сайр этиш мисолида ва Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” достонида ҳақиқат йўловчиларининг қушлар тимсолида етти водийни ўтишлари мисолида кўрсатилган. Саид Нафисийнинг фикрича, “мана шу сайру сулук озгина фарқ билан Буддавийлик тариқатида ҳам мавжуд”.⁵

Тасаввуф сайру сулукидаги охириги зинани “фано” ва “маҳв” деб атайдилар ва Буддавийликда худди шу даражага монанд ҳолат “Нирвана” (“хомушлик ҳикмати”) номи билан машҳурдир.

Мавлоно Абдурахмони Жомий “мавт”, яъни, “ўлим”нинг тўрт хилини кўрсатиб ўтади: “мавти абяз (оқ ўлим – Ж.Х.) – ва у очликдир. Мавти асвад (қора ўлим – Ж.Х.) ва у халқ маломатларига сабр қилмоқдир. Мавти аҳмар

² Бирони, Абуриҳан. Малленд. - Захау. - ص. ۴۳

³ مرتضایی، منوچهر. مکتب حافظ یا مقدمه ای بر حافظ شناسی. - تهران، ۱۳۴۴. - ص. ۳۳۵

⁴ فلسفه هند قدیم. از کتاب ما للهند ابوریحان بیرونی. ترجمه اکبر داناسرشت. - تهران: موسسه انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۳. - ص. ۶۱

⁵ ۳۵ ص. - سرچشمه های تصوف در ایران. نفیسی، سعید

(қизил ўлим – Ж.Х.) – ва у нафс билан курашмоқдир. Мавти ахзар (яшил ўлим – Ж.Х.) – ва у либосга ямоқ тикмоқдир”.⁶

Саид Нафисий ушбу таъбирларнинг Буддавийликда мавжудлигини чайд этган бўлса-да, уларнинг қандай номланиши ва нимани англатишини тушунтириб бермайди.⁷ Унинг Буддавийликни Тасаввуф манбаларидан бири сифатида кўрсатадиган асосий далилларида бири Будда ва Иброҳим Адҳам тақдирларининг ўхшашлиги масаласидир. Ривоятларга кўра, Будда (Gautama) шаҳзода эди ва кунлардан бир куни сайр қилиш мақсадида саройдан чиқиб бир қария чолга рўпара келади. У хизматкоридан: – Нега бу одамнинг юзларини ажин босган ва тишлари тўкилган? - деб сўраганида хизматкор: – Ҳамма одамлар охир-оқибатда шундай аҳволга тушадилар, - дея жавоб қайтаради. Иккинчи марта жуда ҳам оғир аҳволга тушган беморга дуч келади. – Бу ким, нега бундай ҳолатга тушган? - деб сўраганида, – Ҳамма охир-оқибат шу аҳволга тушади, - деб жавоб берадилар. Учинчи марта ўлган одамни тобутда кўтариб бораётган оломонни кўриб нима бўлганлигини суриштирганида – Охир-оқибат ҳамманинг қисмати шудир, - деб жавоб қайтарадилар. Ниҳоят, тўртинчи марта кўлида тиламчилик касасини тутиб, бағоят хотиржамлик ва ажойиб бир кайфият билан юрган бир дарвишни учратади. Будда унинг аҳволига ҳавас билан боқиб, ундан дунёнинг ўткинчи эканлиги, бу ўткинчи дунёда инсон синов учун келганлиги, бу синовлардан ўтиш ва абадий осойишталик топиш учун мол-дунёдан воз кечиб, қаноат ва сабр ила умргузаронлик қилиш лозимлигини билиб олади. Шундан сўнг Будда тожу тахтдан воз кечиб, тарки дунё қилади ва халқнинг руҳоний раҳнамосига айланади.

Бу ривоят озгина тафовут билан Хуросон Тасаввуфининг пешвоси, пири комили, илк сўфийларидин бири Иброҳим Адҳам қиссасига ўхшаб кетади: Иброҳим Адҳам Балх подшоҳи эди. “Бир кеча тахт устида ухлаб қолди. Ярим кечаси уйнинг томи худди биров юргандек, силкинди. “Ким у?” деб сўради. Деди: Ошнодурман. Туямни йўқотган эдим, шу том устидан қидиряпман.

Деди: – Эй жоҳил, туяни том устидан излайсанми?

Деди: – Эй ғофил, сен Маъбудни заррин тахт устида атлас жомаларга ўранган ҳолда излайсанми?”.⁸

Иккинчи марта Иброҳим сарой аъёнлари билан ўтирган пайтида шундай бир ҳайбатли одам кириб келдики, сарой ходимларидан биронтаси ҳам “Сен кимсан?” дейишга журъат эта олмади. “Иброҳим сўради: – Нима истайсан?

⁶ Абдурахмони Чомӣ. Осор. Ҷилди ҳаштум. Нафаҳот ул-унс. – Душанбе: “Адиб”, 1990. – С.14.

⁷ ص. ۳۵ - سرچشمه های تصوف در ایران. نفیسی، سعید

⁸ Фаридуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. – Душанбе, 1990. – С.11.

Деди: – Шу работга кирмоқдаман.

Деди: – Бу работ эмас, менинг саройимдур. Девона бўлганмисан?

Деди: – Бу сарой бундан олдин кимники эди?

Деди: – Отамники.

Деди: – Ундан олдин?

Деди: – Отамнинг отасиники.

Деди: – Ундан олдин?

Деди: – Фалон кишининг отасиники.

Деди: – Қани улар?

Деди: – Вафот этдилар.

Деди: – Бири келаяпти, бири кетяпти, демак шу работ эмасми?”⁹

Бу одам Хизр алайҳиссалом эдики, Иброҳимни тарки дунё қилишга даъват этарди. Унинг сўзларидан таъсирланган Иброҳим тожу тахту мол-дунёдан воз кечиб “бир чўпон олдиға борди ва ўз жомасини унга бериб, унинг жомасини кийди ва аҳлу аёлини Худога топшириб, боши оққан томонга йўл олди”¹⁰

Европалик шарқшунос олим Голдсиернинг фикрича, Иброҳим қиссаси Будданинг тавба қилиши ҳақидаги ривоят асосида тўқилган.¹¹

Аммо Зарринкўб Зехнер фикрига¹² қўшилиб шундай дейди: “Буддани тарки дунё этишга ва ҳикмат нурини излашга ҳидоят этган нарса қарилик, беморлик ва ўлим мушоҳадаси эдики, отаси уни бу нарсаларни кўриш ва билишдан манъ этганди, ҳолбуки Иброҳим Адҳамни тарки тааллуқотга (моддий оламдан воз кечиш – Ж.Х.) ҳидоят этган нарса ҳам ғайб нидоси ёки Хизр ишорати эди. Дарвоқеъ, сўфия учун инсонни ҳаққа чорлайдиган ҳам Ҳақнинг ўзидир”¹³

Дарҳақиқат, Тасаввуф ва Буддавийлик ўртасидаги муносабат шундай чигал бир муаммоки, “исломий тасаввуф” назариясини ўртага ташлаган А.Зарринкўбни ҳам холисона фикр юритишга мажбур этади. У Буддавийлик таълимотини Тасаввуф сарчашмаларидан бири эканлигини инкор этса-да, унинг Тасаввуфга кўрсатган таъсирини рад этолмайди: “Исломдан кейин ҳам анча вақтгача Бухоро, Рометан, Самангон, Бомиён ва Қобулда Будда таълимотига эргашувчилар бор эди ва шубҳасмз Будда ойини бу минтақа халқларининг ақида ва одобларига чуқур таъсир етказмасдан кетиши мумкин эмасди ва албатта, бу таъсир минтақа мусулмонларининг Тасаввуфу зухд ва ирфонига сезилмас, аммо мулоҳаза қилишга арзигулик даражада бўлиши

⁹ Ўша манба, ўша жой.

¹⁰ مستملی بخاری، امام ابو ابراهيم اسماعيل بن محمد. شرح التعرف لمذهب التصوف. ربع اول. - تهران، ۱۳۴۳. - ص.۲۰۲.

¹¹ Goldziher, L., Le Dogme et la lot de l'islam. – Pariz, 1958.

¹² Zaehner R.C., Hindi and Muslim Mysticism. – London, 1960. – P.21-22.

¹³ Абдулхусайн Зарринкўб . Чустучў дар тасаввуфи Эрон. – С.33.

табий эди. Аммо шунга қарамасдан, Тасаввуф яратган ҳамма нарсани Буддавийликка мансуб деб билишга ҳеч қандай асос йўқ¹⁴.

Эронлик тасаввуфшунос олим Қосим Ғани ҳам бу масалада юқоридаги фикрларни келтиради. Аммо у бу билан кифояланмай, бу икки маслак ўртасидаги бошқа ўхшаш хусусиятларни ҳам таҳлил қилишга киришади: “Ҳар иккала тариқа издошлари фикрга шўнғишга эришадилар, уни сўфийлар “мууроқабат” ва буддавийлар “диёно” деб атайдилар ва иккови ҳам ориф ва маъруф (маърифат этувчи ва маърифат бўлгувчи – Ж.Х.) бирлашувини асл мақсад деб биладилар”¹⁵.

Бу икки маслак ўртасидаги асосий фарқ шундан иборатки, буддавий фақат нафснинг ахлоқий тарбияси ва ботинни поклашни назарда тутаяди, аммо сўфий нафс тазҳибини (тарбияси) Худонинг маърифати ва илоҳий ишқ орқали қўлга киритади. Яъни, Буддавийликнинг сайру сулуки ўзни қайта яратишдан, сўфийнинг сайру сулуки эса ўзни маҳв этишдан иборатдир. Буддавийнинг мақсади нафс тазкия (тарбия)си ва ботин тасфия(сафо, поклаш – Ж.Х.)си орқали ўзлигини танимоқ бўлса, сўфийнинг мақсади ёр васлига восил бўлмоқ учун қалбни поклаш ва дунёга тааллуқли нарсалардан юз ўгириш орқали Унга (Аллоҳга) фано бўлмоқ ва Унда бақо топмоқдир. Ишқ йўлининг солиғи покланиш, яъни, маънавий камолот воситасида “фанофиллоҳ” марҳаласидан ўтиб интиҳосизлик ва абадийлик босқичи – “бақобиллоҳ”га етади.

Буддавийларда Тасаввуфнинг “Фано” тушунчаси “Нирвана” шаклида мавжуд, аммо улар бир-биридан моҳият жиҳатидан фарқ қилади. Зеро, буддавий солиқ йўл интиҳосида “Нирвана” манзилида қарор топади, аммо Тасаввуфда солиқ “Фано” марҳаласидан ўтиб энг олий марҳала – “Бақо” манзилига ўтади ва шу тариқа носут умр (инсоний умр) поёнига етиб, лоҳут умр (илоҳий умр) бошланади. “Нирвана”нинг асл моҳияти Инсонни Коинот билан абадий боғлаш бўлмай, руҳий осойишталик топмоқ ва дунёнинг ранжу машаққатларидан узлатга чекиниб нажот топмоқдир. Будда фалсафасига биноан “ҳаёт мусибатдир, инсон туғилишидан сўнгги нафасигача руҳий изтироб ва ташвишлар билан умр ўтказади, зеро у саодат кимёсининг толибидир. Ва у бу кимёни уч нарсада кўради: биринчиси ҳаёт, иккинчиси соғлиқ ва учинчиси сарват. Ҳолбуки, ҳаётни ўлим, соғлиқни қарилик ва сарватни кашшоқлик эгаллаши мумкин. Ва у (инсон) бу офатларни қайтариш чораларини излаб тополмагач, изтироб чекиб, тушкунликка тушади. У ўзини

¹⁴ Абдулхусайн Зарринқуб . Чустучў дар тасаввуфи Эрон. – Душанбе: “Ирфон”, 1992. – С.33.

¹⁵ غنى، قاسم. بحثى در تصوف. - تهران، ۱۳۳۱. - ص. ۲۵.

қийнаётган бу изтиробу ташвишлардан қутулиш чорасини излайди. Ва бунинг иложини орзуларни тарк этмоқдан топади. Орзу-ҳавасларни тарк этган инсоннинг қалби изтироблардан холи бўлади. Бу дунёда вужудини одамлар муҳаббати, мол-дунё, шахват ва барча моддий орзу-ҳаваслардан тозаллаган ва “Нирвана” мақомига етган кишигина осойишта яшаши мумкин”.¹⁶

“Исломий Тасаввуф” назариясига мойил бўлган Манучехр Муртазоий ҳам Тасаввуф ва Буддавийлик ўртасидаги муносабатлар масаласида Зарринқўб мавқеидан туриб фикр юритади. Унинг фикрига кўра, янги афлотунийларнинг Ишроқ фалсафасига нисбатан исломий ирфонда Буддавийлик таълимотининг нишонларини эътироф этиш лозим. У ўз фикрининг исботи учун учта далил келтиради:

- “Нирвана” (Nirvana) фано, яъни, солиқнинг ўз хоҳиш-истаги билан ўлиши, ўлимдан олдинги ўлим. Бу мартаба буддавийлар учун энг олий даража саналади; Буддавийлик динидаги саккизта мақомот ва сўфийликдаги еттита даража. Шунингдек, Буддавийликдаги “Диёна” (Куапа) ва Тасаввуфдаги “муроқаб” ҳам муқоясага лойиқ;

- Тасаввуфдаги “ошиқ” ва “маъшук”, Буддавийликдаги “ориф” ва “маъруф”нинг бирлиги ё бирлашуви. Шунингдек, Тасаввуфдаги бир қанча шартлар – орзу-истакка йўл қўймаслик, хирқа кийиш, зикру вирд ва хонақоҳда яшаш, сайру саёҳат ва ёру диёрдан кўнгил узиш Қадимги Ҳинд таълимотларидан ўтган бўлиши мумкин.¹⁷

Манучехр Муртазоий фикрига қараганда, Будда фалсафаси салбий хусусиятга эга эди. Шунинг учун ҳам Тасаввуф шаклланишининг биринчи босқичида салбий жиҳатлар ва таркидунёчилик кайфияти устун турган.¹⁸ Буддавийликдаги “Нирвана” хомушлик (соқитлик) ҳикматидир. Аммо сўфийликдаги “Фано” маҳв – йўқликни англатади. Чунончи, Мавлоно Жалолиддин Балхий Қутбиддин Шерозийга ўз тариқатини шундай таърифлаган эди: “Бизнинг тариқатимиз ўлмокдир, то ўлмасанг, қутулмайсан”.

Тасаввуфнинг Буддавийлик динига бўлган муносабати масаласида тадқиқотчилар назаридан четда қолган масалалардан бири – бу Буддавийликнинг ақлий-мантиқий далилларга таянишидир. Ҳолбуки, Тасаввуф аҳли ҳақиқатни завқу муқошафа асосида маърифат этганлар. Мавлоно Жалолиддин Балхий “Маснавийи маънавий”да айтганидек:

¹⁶Муҳаммад Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих. – Душанбе: “Ирфон”, 1990. – С.35-36.

¹⁷ مرتضایی، منوچهر. مکتب حافظ یا مقدمه ای بر حافظ شناسی. – ص. ۳۳۵-۳۳۳.

¹⁸ Ўша китоб, ўша жой.

ما برون را ننگريم و قال را
ما درون را بنگريم و حال را

Мазмуни: *Биз зоҳирга ва қилу қолга қарамаймиз (қилу қол – далилу исбот талаб этадиган илмларга ишонмаймиз – Ж.Х.), биз ботинга ва ҳолга қараймиз (ҳол – қалб ва руҳ орқали борлиқни идрок этиши орқал иш тутамиз – Ж.Х.).*

Хулоса:

Ислom дини таркибида вужудга келиб ривожланган ва салкам 1350 давомида нафақат Мусулмон шарқи, балки бутун Ғарбу Шарққа кенг ёйилиб кетган Тасаввуф таълимотининг илдизлари бевосита Буддавийлик динига бориб тақалади, дейиш мутлақо ноўриндир. Нега деганда, Тасаввуф ҳеч қандай шак-шубҳасиз, Ислom тафаккури маҳсулидир. Тасаввуф ва Буддавийлик ўртасидаги маълум бир ўхшашликларнинг бошқа сабаби бор. Гап шундаки, Яҳудийлик, Насронийлик ва Ислom дини, ҳатто, қадимги Ҳинд, Эрон, Хитой ва туркий халқларда расм бўлган диний таълимотлар ўртасида ҳам ўзаро алоқадорлик ва умумий жиҳатлар мавжуд бўлган. Ана шу ўзаро алоқадорлик ва умумий жиҳатлар, табиийки, динлар ўртасида ўзига хос “қариндошлик” масаласини келтириб чиқаради. Иброҳимий динлар, қадимги Маздояснолик, Меҳрпарастлик (Митраизм), Зардуштийлик, Буддавийлик, Веда динлари ва Монавийлик таълимотлари мазмун ва моҳият жиҳатидан бир-бири билан узвий боғланган ҳолда шаклланган ва шубҳасиз, бу таълимотлар таркибида муштарак ёки ўхшаш фалсафий-ирфоний дунёқарашлар тизими ҳам мавжуд бўлган. Турли динлар ўртасидаги “қариндошлик” натижасида ушбу динлар таркибида шаклланган фалсафий-ирфоний ёхуд бошқача таъбир билан айтганда, “мистик” таълимотлар ўртасида ҳам умумийлик ва ўзига хослик кузатилади.